

La lingua dei poeti a Roma. Giornate di studio in memoria di Alfonso Traina

Alberto Canobbio (Univ. Pavia)

Caveto verbis, Roma, prioribus loquaris: il linguaggio cortigiano del Marziale postdomiziano

L'ultimo Marziale:

libro X, prima edizione = 95 d.C. (non conservata)

libro XI = dicembre 96 (regna Nerva)

antologia per Nerva = 97 (qualche testo nel libro XII)

libro X, seconda edizione = 98 (regna Traiano)

libro XII = fine 101 (inviato a Roma dalla Spagna)

1) Mart. 10.72.1-3 + 12-13

Frustra, Blanditiae, venit ad me

attritis miserabiles labellis:

dicturus dominum deumque non sum.

...

Hoc sub principe [= Traiano], si sapis, caveto

verbis, Roma, prioribus loquaris.

Qualche dato numerico (percentuale di epigrammi riguardanti l'imperatore):

libro VIII (Domiziano) = 24,4% (20 su 82)

libro IX (Domiziano) = 25,2% (26 su 103)

libri X-XI-XII (Nerva/Traiano) = 4,8% (15 su 310)

Il corpus cortigiano postdomiziano (15 testi):

libro XI > epigrammi 2, 3, 4, 5, 7

antologia per Nerva > libro XII epigrammi 4, 5, 11

libro X > epigrammi 6, 7, 34, 72

libro XII > epigrammi 8, 9, 15

Rassegna lessicale:

25 appellativi

cognomina (7): Nerva (11.2.6; 11.4.6; 11.7.5; 12.5.4) Traiano (10.7.8; 10.34.1; 12.8.3)

Caesar (6): Nerva (11.5.1; 12.4.1) Traiano (10.6.5; 10.34.1; 12.8.10; 12.9.1)

dux (5): Nerva (11.4.7; 12.5.8; 12.11.6 + *te duce* 11.5.9) Traiano (10.6.2; 12.8.6)

princeps (2): Nerva (11.4.8) Traiano (10.72.12)

praeses (2): Nerva (11.2.6) Traiano (12.8.7)

Augustus (1): Nerva (11.3.9)

imperator (1): Traiano (10.72.8)

senator (1): Traiano (10.72.9)

11 aggettivi

Nerva (3): hunc (11.4.7) mitissimus (12.5.3) talis (12.5.8)

Traiano (8): coruscus (10.6.1) fortis, iuvenis, Martius (12.8.5) iustissimus (10.72.9) mitissimus (12.9.1) talis (12.8.7) tantus (12.8.6)

2 sostantivi collegati

Nerva: tanta tibi est recti reverentia... et aequi (11.5.1)

Traiano: in tanto duce militem (12.8.6)

2) 8.70: elogio di Nerva come poeta

Quanta quies placidi tanta est facundia Nervae,
sed cohibet vires ingeniumque pudor.

Cum siccare sacram largo Permessida posset
ore, verecundam maluit esse sitim,

Periam tenui frontem redimire corona 5
contentus, famae nec dare vela suae.

Sed tamen hunc nostri scit temporis esse Tibullum,
carmina qui docti nota Neronis habet.

3) 9.26: Marziale offre a Nerva le sue poesie

Audet facundo qui carmina mittere Nervae,
pallida donabit glaucina, Cosme, tibi,

Paestano violas et cana ligustra colono,

Hyblaeis apibus Corsica mella dabit:

sed tamen et parvae nonnulla est gratia Musae; 5
appetitur posito vilis oliva lupo.

Nec tibi sit mirum modici quod conscia vatis
iudicium metuit nostra Thalia tuum:

ipse tuas etiam veritus Nero dicitur aures,
lascivum iuvenis cum tibi lusit opus. 10

4) 11.2: evviva i Saturnali del 96!

Triste supercilium durique severa Catonis
frons et aratoris filia Fabricii

et personati fastus et regula morum,
quidquid et in tenebris non sumus, ite foras.

Clamant ecce mei "Io Saturnalia" versus: 5
et licet et sub te praeside, Nerva, libet.

Lectores tetrici salebrosum ediscite Santram:
nil mihi vobiscum est: iste liber meus est.

5) 11.3: Nerva nuovo Augusto (e Mecenate?)

Non urbana mea tantum Pimpleide gaudent
otia, nec vacuis auribus ista damus

sed meus in Geticis ad Martia signa pruinis
a rigido teritur centurione liber,

dicitur et nostros cantare Britannia versus. 5
Quid prodest? Nescit sacculus ista meus.

At quam victuras poteramus pangere chartas
quantaque Pieria proelia flare tuba,
cum pia reddiderint Augustum numina terris,
et Maecenatem si tibi, **Roma**, darent!

6) 8.82: Domiziano Augusto, sostieni i poeti!

Dante tibi turba querulos, Auguste, libellos
nos quoque quod domino carmina parva damus,
posse deum rebus pariter Musisque vacare
scimus et haec etiam sarta placere tibi.
Fer vates, Auguste, tuos: nos gloria dulcis, 5
nos tua cura prior deliciaeque sumus.
Non quercus te sola decet nec laurea Phoebi:
fiat et ex hedera civica nostra tibi.

7) 11.4: o dèi, salvate Nerva, salvate il senato!

Sacra laresque Phrygum, quos Troiae maluit heres
quam rapere arsuras Laomedontis opes,
scriptus et aeterno nunc primum Iuppiter auro
et soror et summi filia tota patris,
et qui purpureis iam tertia nomina fastis, 5
Iane, refers **Nervae**; vos precor ore pio:
hunc omnes servate ducem, servate senatum;
moribus hic vivat principis, ille suis.

8) 9.79: i cortigiani imitano il dominus

Oderat ante ducum famulos turbamque priorem
et Palatinum Roma supercilium:
at nunc tantus amor cunctis, Auguste, tuorum est
ut sit cuique suae cura secunda domus.
Tam placidae mentes, tanta est reverentia nostri, 5
tam pacata quies, tantus in ore pudor.
Nemo suos - haec est aulae natura potentis -,
sed domini mores Caesarianus habet.

9) 11.5: i veteres patres omaggiano Nerva-Numa

Tanta tibi est recti reverentia, Caesar, et aequi
quanta Numae fuerat: sed Numa pauper erat.
Ardua res haec est, opibus non tradere **mores**
et, cum tot Croesos viceris, esse Numam.
Si redeant veteres, ingentia nomina, patres, 5
Elysium liceat si vacuare nemus,
te colet invictus pro libertate Camillus,
aurum Fabricius te tribuente volet;
te duce gaudebit Brutus, tibi Sulla cruentus
imperium tradet, cum positurus erit; 10
et te privato cum Caesare Magnus amabit,
donabit totas et tibi Crassus opes.
Ipse quoque infernis **revocatus** Ditis ab umbris
si Cato reddatur, Caesarianus erit.

10) superare divos in Marziale, cf. Canobbio "Prometheus" 2004, pp. 166-172

Tito salva Leandro: *spect.* 28[25]
Quod nocturna tibi, Leandre, pepercerit unda
desine mirari: Caesaris unda fuit.

Il trionfo di Domiziano sui Sarmati supera i trionfi di Bacco sull'India e degli dèi olimpici sui Giganti:

8.26.5-8

vincit Erythraeos tua, Caesar, harena triumphos
et victoris opes divitiasque dei:
nam cum captivos ageret sub curribus Indos,
contentus gemina tigride Bacchus erat.

8.78.1-3

Quos cuperet Phlegraea suos victoria ludos,
Indica quos cuperet pompa, Lyaeae, tuos,
fecit Hyperborei celebrator Stella triumphi.

11) 12.4: l'antologia per Nerva (97 d.C.)

Longior undecimi nobis decimique libelli
artatus labor est et breve rasisit opus.
plura legant vacui, quibus otia tuta dedisti:
haec lege tu, Caesar; forsane et illa leges.

12) 12.5: elogio solenne di Nerva

Quae **modo** litoreos ibatis carmina Pyrgos,
ite sacra - iam non pulverulenta - via.
Contigit Ausoniae procerum mitissimus aulae
Nerva: licet toto nunc Helicone frui:
recta Fides, hilaris Clementia, cauta Potestas 5
iam redeunt; longi terga dedere Metus.
Hoc populi gentesque tuae, **pia Roma**, precantur:
Dux tibi sit semper talis, et iste diu.

Mart. 8.70.1 quies placidi... Nervae

Mart. 8.70.3 sacram... Permessida

Verg. ecl. 4.6 iam redit et Virgo, redeunt Saturnia regna

13) 98 d.C.: Traiano lontano da Roma

10.6 (distici elegiaci)

Felices, quibus urna dedit spectare coruscum
solibus Arctois sideribusque ducem.
Quando erit ille dies, quo campus et arbor et omnis
lucebit Latia culta fenestra nuru?
Quando morae dulces longusque a Caesare pulvis 5
totaque Flaminia Roma videnda via?
Quando eques et picti tunica Nilotide Mauri
ibitis, et populi vox erit una "Venit"?

10.7 (endecasillabi faleci)

Nympharum pater amniumque, Rhene,
quicumque Odrysias bibunt pruinas,
sic semper liquidis fruaris undis,
nec te barbara contumeliosi
calcatum rota conterat bubulci; 5
sic et cornibus aureis receptis
et Romanus eas utraque ripa:

Traianum populis suis et urbi,
Thybris te dominus rogat, remittas.

>>> 7.5-8 (vittoria di Domiziano sui Sarmati); **Buongiovanni “BStudLat” 2014, p. 486**: «per celebrare Traiano Marziale impiega le medesime strategie retoriche, le medesime formule, le medesime parole già impiegate per elogiare Domiziano, commettendo così un gravissimo e innegabile errore, in termini non tanto letterari, poiché comunque si rifaceva ad una lunga e autorevole tradizione, quanto soprattutto di capacità di interpretare il nuovo contesto politico postdomiziano e di adattarsi ad esso».

14) 10.72: la palinodia di Marziale

Frustra, **Blanditiae**, venitis ad me
atritis **miserabiles** labellis:
dicturus dominum deumque non sum.
Iam non est locus hac in urbe vobis;
ad Parthos procul ite pilleatos 5
et **turpes humilesque supplicesque**
pictorum sola basiate regum.
Non est hic dominus, sed imperator,
sed iustissimus omnium senator,
per quem de Stygia domo reducta est 10
siccis **rustica Veritas** capillis.
Hoc sub principe, si sapis, caveto,
verbis, **Roma**, prioribus loquaris.

15) Un secondo dittico per Traiano

12.8 (endecasillabi faleci)

Terrarum **dea** gentiumque **Roma**,
cui par est nihil et nihil secundum,
Traiani modo **laeta** cum futuros
tot per saecula computaret annos,
et fortem iuvenemque Martiumque 5
in tanto duce militem videret,
dixit praeside **gloriosa** tali:
“Parthorum procures ducesque Serum,
Thraces, Sauromatae, Getae, Britanni,
possum ostendere Caesarem; venite”. 10

12.9 (distici elegiaci)

Palma regit nostros, mitissime Caesar, Hiberos,
et placido fruitur **Pax peregrina** iugo.
Ergo agimus laeti tanto pro munere grates:
misisti mores in loca nostra tuos.

vv. 1-2: Traiano come Nerva 12.5.3 procerum <u>mitissimus</u> 12.5.4 licet toto nunc Helicone <u>frui</u>	vv. 3-4: Traiano trasmette i suoi mores a Palma >>> Nerva condiziona il senato 11.4.8 <u>moribus</u> hic vivat principis, ille suis. >>> Domiziano condiziona i suoi cortigiani 9.79.8 domini <u>mores</u> Caesarianus habet.
--	--

16) Contrasto passato / presente

10.72.3 s. dicturus dominum deumque non sum. / Iam non est locus hac in urbe vobis.

12.5.1 e 4 Quae modo litoreos ibatis carmina Pyrgos... licet toto nunc Helicone frui.

Tema del *reditus*

... del passato remoto:

11.3.9 cum pia reddiderint Augustum numina terris, / et Maecenatem si tibi, Roma, darent!

11.5.3-5 ardua res haec est, opibus non tradere mores / et, cum tot Croesos viceris, esse Numam. /
Si redeant veteres, ingentia nomina, patres...

... di valori etico-politici:

11.5.5 s. recta Fides, hilaris Clementia, cauta Potestas / iam redeunt.

10.72.10 s. per quem de Stygia domo reducta est / siccis rustica Veritas capillis.

17) Il *cliché* dei nuovi imperatori

Nerva = **mores** (11.4.8; 11.5.3)

Traiano = **virtus** (10.72.9 iustissimus; 12.8.6 in tanto duce militem)

Traiano = **Nerva** (12.9 mitissime... Pax peregrina... mores)

18) Personificazioni di concetti astratti:

Blanditiae: 10.72.1 (*miserabiles*, v. 2; *turpes humilesque supplicesque*, v. 5)

Clementia: 12.5.5 (*hilaris*)

Fides: 12.5.5 (*recta*)

Metus: 12.5.6 (*longi*)

Pax: 12.9.2 (*peregrina*)

Potestas: 12.5.5 (*cauta*)

Veritas: 10.72.11 (*rustica*)

di realtà geografiche:

Britannia: 11.3.5

Rhenus: 10.7.1 (*pater*)

Roma: 10.6.6; 10.72.13; 11.3.10; 12.5.7 (*pia*); 12.8 (*terrarum dea gentiumque*, v. 1; *laeta*, v. 3; *gloriosa*, v. 7); 12.11.8 (*tua*, scil. *Nervae*)

Thybris: 10.7.9 (*dominus*)